

A Comparative Interpretation of the Withholding of Punishment for the Expellers of the Prophet from Makkah*

Rouhollah Najafi

Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Literature and Human Sciences, Kharazmi University, Tehran, Iran. Email: r.najafi@khu.ac.ir

Abstract

Verses 76–77 of the al-Isrā Chapter warn the polytheists of Makkah that expelling the Prophet Muhammad (P.B.U.H.) from their land would lead to the swift destruction of the expellers—a divine tradition that also applied to previous messengers. On the other hand, the Makkan polytheists were not subjected to punishments akin to those of earlier polytheists, even though they ultimately caused the Prophet to leave Makkah. Commentators have attempted to resolve this challenge by interpreting the killing of the polytheists in the Battle of Badr as the manifestation of the punishment for expelling the Prophet. This study critiques this common approach, arguing that the swift destruction of the Prophet's expellers is likened to the annihilation of previous communities, and in the prevalent discourse of Makkan chapters, the destruction of prior peoples typically involves heavenly punishment. The proposed solution in this study is to consider God deviating from His promise (of punishment) (khulf al-wa'd) as permissible based on Arab ethics. It is reported that while Arabs condemn the retraction of a promise of good, they view the retraction of a promise of punishment as an act of nobility. In numerous other instances, commentators have interpreted the fulfillment of Makkan-era threats as occurring on the battlefield of Badr; however, by ethically legitimizing divine deviation from a promise of punishment, the need for such strained claims is eliminated.

Keywords: Verse 76 of the al-Isrā Chapter, the expulsion of the Prophet, Battle of Badr, deviating from a promise of punishment, divine punishment

* Received 4 July 2023; Received in revised form 25 October 2023; Accepted 12 January 2023; Published online 20 November 2024

Cite this article: Najafi, R. (2024). A Comparative Interpretation of the Withholding of Punishment for the Expellers of the Prophet from Makkah. *Comparative Interpretation Research*, 10(2), 93-114. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.10787.2341>

Publisher: University of Qom

© The Author(s)

Introduction

According to verse 76 of the al- Isrā Chapter, the polytheists of Makkah intended to force the Prophet to leave their land. However, the verse warns that if they were to expel the Prophet, they would remain in that land for only a short time. Following this, verse 77 of the same chapter states that this is the unchanging tradition of God concerning previous prophets as well. The al- Isrā Chapter is a Makkan chapter, and at the time of the revelation of these verses, the expulsion of the Prophet Muhammad (P.B.U.H.) from Makkah had not yet occurred. However, the polytheists ultimately did force the Prophet to leave Makkah for Medina, yet the promised punishment did not befall them. Thus, the doubt is that the Quran's prediction regarding the future course of history has proven to be incorrect because according to the known history of Islam, punishments similar to those described in the Quran regarding previous peoples did not befall the polytheists of Makkah. In other words, the question arises as to why the unchanging tradition of God regarding the destruction of communities that expel their messenger was not fulfilled in the case of Quraysh.

Exegetical Approaches to Resolving the Challenge of the Prophet's Expellers Not Being Punished

Based on this study, commentators have employed the following four approaches to solve this challenge:

1. Denying that the Prophet was expelled by the Makkans.
2. Interpreting the term "*al-ard*" (the land) in verse 76 of the al-Isrā Chapter as referring to the land of Medina.
3. Interpreting "*al-ard*" as referring to the Arabian Peninsula as a whole.
4. Claiming that the punishment of the polytheists was realized in the Battle of Badr.

Among these, the most commonly held position among commentators is the fourth. However, this study considers all four approaches subject to criticism and rejects them. The first approach is unacceptable because, in other parts of the Quran, the expulsion of the Prophet is explicitly attributed to the Makkans. For example, verse 13 of the Muḥammad Chapter refers to Makkah as "*your town which expelled you*," and verse 40 of the at-Tawbah Chapter mentions a specific time when the disbelievers of Makkah had expelled the Prophet. The second approach is also untenable because the al- Isrā Chapter is a Makkan chapter, and without credible evidence, it is implausible to link its verses to the Medinite period and deviate from the principle of temporal and contextual continuity of the chapter. The third approach is likewise unacceptable, as the verse discusses the polytheists' intent to expel the Prophet from his place of residence, and according to Islamic history, the polytheists sought only to expel

the Prophet from Makkah, not from the entirety of the Arabian Peninsula. Finally, identifying the Battle of Badr as the fulfillment of the promised punishment for the expellers does not align with the context of the revelation of the al- Isrā Chapter because according to the Quranic discourse in Makkan chapters, the destruction of earlier peoples occurred through heavenly punishment. Furthermore, the promised destruction of the Prophet's expellers is likened to the destruction of the expellers of earlier messengers, and both are presented as part of a single divine tradition.

Proposed Solution: Ethical Justification for Deviation from the Promise of Punishment

The solution proposed in this study to address the aforementioned challenge is the permissibility of deviating from the promise of punishment. Historical reports mention that Abu Amr b. al-Ala asked Amr b. Ubaid about Muslims who commit major sins. Amr responded that, just as God fulfills His promise of reward, He also fulfills His promise of punishment. Abu Amr, in refuting this view, remarked that among the Arabs, reneging on a promise of reward is considered blameworthy, while retracting a promise of punishment is seen as an act of magnanimity. Both sides of the debate on whether deviating from a promise of punishment is acceptable or not are ultimately in pursuit of a moral conception of God; one views deviation from a warning of punishment as contrary to truthfulness, while the other does not consider it untruthful, instead perceiving the pardoning of punishment as a virtue.

The Impact of Ethically Justifying Deviation from Promises of Punishment on the Interpretation of Other Threats of Punishment

Among commentators, the claim that the promises of punishment during the Makkan period were fulfilled at the Battle of Badr is not limited to the interpretation of verse 76 of the al- Isrā Chapter. Rather, this claim appears as a recurring pattern in the interpretation of numerous verses revealed in the Makkan period. It seems that some have assumed that the broad scope of threats in the Quran during the Makkan period must have been realized in the fate of the disbelievers, and in seeking a concrete instance, they found no better option than the killings at Badr. This approach is open to critique, as the context of many verses indicates that the intended threats were not about death in battle but rather warnings of a divine punishment akin to that faced by the people of Noah, Lot, or Jethro. Allowing for the possibility of deviation from divine promises of punishment offers an alternative interpretive approach, one that can more broadly play a significant role in unraveling challenges in Quranic exegesis.

Conclusion

The proposed solution in this study to address the challenge of why the expellers of the Prophet Muhammad (P.B.U.H.) were not punished is the ethical justification of God's deviation from His promises of punishment because according to Arab ethics, withdrawing a promise of punishment is not blameworthy but rather a sign of magnanimity. Thus, the fact that the Makkan polytheists were not subjected to divine punishment cannot be taken as evidence that the Quran's predictions about the course of future history were inaccurate. Moreover, some exegetes have extensively referred to the Battle of Badr in relation to other threats made during the Makkan period, presenting the battlefield of Badr as the fulfillment of the promised punishments. Ethically allowing for deviation from divine promises of punishment offers a viable alternative to this forced interpretive approach.

References

- Baghwi, H. (1999). *Ma'alim al-tanzil fi tafsir al-Qur'an*. (A. R. al-Mahdi, Ed.). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Dani. U. (1993). *Al-Bayan fi 'addi aay al-Qur'an*. (G. Q. al-Hamd). Markaz al-Makhtutah wa al-Turath. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (1999). *Al-Tafsir al-Kabir: mafatih al-ghayb*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Ashour, M. T. (1999). *Al-Tahrir wa al-tanwir*. Muassasat al-Tarikh al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Atiyyah, A. H. (2001). *Al-Muharrar al-wajiz fi tafsir al-Kitab al-'Aziz*. (A. A. Muhammad, Ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ragheb Isfahani, H. (2008). *Al-Mufradat fi gharib al-Qur'an*. Muassasat al-Sadiq. [In Arabic].
- Salam, Y. (2004). *Tafsir Yahya b. Salam*. (H. Shalabi, Ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Sulayman, M. (2003). *Tafsir Maqatil b. Sulayman*. (A. Farid, Ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Wahidi, A. (1994). *Al-Wasit fi tafsir al-Qur'an al-Majid*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Zamakhshari, M. (2008). *Al-Kashshaf 'an haqa'iq ghawamid al-tanzil*. Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic].

تفسیر تطبیقی عذاب نشدن اخراج‌کنندگان پیامبر از مکه*

روح‌الله نجفی

دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران، رایانامه:

r.najafi@khu.ac.ir

چکیده

آیات ۷۶-۷۷ سوره اسراء به مکیان مشرک هشدار داده است که اخراج پیامبر اسلام از سرزمین خویش به نابودی زود هنگام اخراج‌کنندگان خواهد انجامید و این سنتی خدایی است که درباره رسولان پیشین نیز جاری بوده است. از دیگر سو، مشرکان مکه به عذاب‌هایی از سنخ عذاب‌های مشرکان پیشین گرفتار نگشتند، گرچه در نهایت باعث ترک مکه از جانب پیامبر شدند. مفسران برای حل این چالش، قتل مشرکان در جنگ بدر را مصداق عذاب اخراج‌کنندگان پیامبر قلمداد کرده‌اند. تحقیق حاضر این رویکرد رایج را نقد می‌کند، با این استدلال که هلاکت زود هنگام اخراج‌کنندگان پیامبر اسلام به هلاکت پیشینیان تشبیه شده است و در گفتمان رایج سوره‌های مکی، نابودی پیشینیان با عذاب آسمانی است. راهکار پیشنهادی این مطالعه روا دانستن تخلف از وعید بر خداوند، براساس اخلاق عرب، است، چنان‌که نقل است که عرب رجوع از وعده نیک را نکوهیده می‌داند، اما رجوع از وعده عقاب را بزرگواری می‌شمارد. مفسران در مواضع فراوان دیگر نیز تحقق تهدیدهای دوران مکی را در قتلگاه بدر انگاشته‌اند؛ اما، با اخلاقی دانستن تخلف از وعید، حاجت به این مدعای تکلف‌آمیز منتفی می‌شود.

کلیدواژگان: سوره اسراء: ۷۶، اخراج پیامبر، جنگ بدر، خلف وعید، عذاب آسمانی

* دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۳ | بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۰۳ | پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۲۲ | انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۸/۳۰

استناد: روح‌الله. (۱۴۰۳). تفسیر تطبیقی عذاب نشدن اخراج‌کنندگان پیامبر از مکه. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی،

۱۱۴-۹۳، (۲)، ۱۰. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.10787.2341>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

بیان مسئله

در آیات مکی قرآن، به صورت گسترده، از فرود آمدن عذاب آسمانی و نابودی اقوام مشرک پیشین سخن رفته است و بر همانندی سرنوشت مکیان مشرک با هم مسلکانش تأکید شده است. در همین راستا، در آیه ۷۶ سوره اسراء، آمده است: «وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفْرِزُونَكَ مِنَ الْأَرْضِ لِيُخْرِجُوكَ مِنْهَا وَإِذَا لَا يَلْبُثُونَ خِلَافَكَ إِلَّا قَلِيلًا». براساس این آیه، نزدیک بود که مکیان مشرک، برای راندن پیامبر، او را از سرزمین خویش به حرکت برانگیزند و در این صورت، پس از راندن پیامبر، آنان جز اندکی در آن سرزمین باقی نمی ماندند. بدین سان قرآن وعده داده است که رانده شدن پیامبر از جانب مشرکان به نابودی زود هنگام ایشان منتهی خواهد شد. از عبارت «وَإِذَا لَا يَلْبُثُونَ خِلَافَكَ إِلَّا قَلِيلًا» تهدید خداوند به هلاکت حتمی و قریب الوقوع مشرکان، در صورت اخراج پیامبر از مکه، برداشت شده است (هاشمی رفسنجانی و همکاران، ۱۳۷۹، ج ۱۰، ص ۲۰۶).

در ادامه، آیه «سُنَّةَ مَنْ قَدْ أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنْ رُسُلِنَا وَلَا تَجِدُ لِسُنَّتِنَا تَحْوِيلًا» (اسراء: ۷۷)، در مقام تثبیت مدعا، بیان می دارد که سنت خدا درباره پیامبران پیشین نیز چنین بوده است و سنت خدا تغییرناپذیر است. از سفیان بن عیینه نقل است که بر وفق این آیات، خدا قبل از رسول اسلام رسولی را نفرستاده است، مگر آنکه چون قومش او را اخراج کردند، آن قوم هلاک شدند (واحدی، ۱۴۱۵ ق، ج ۳، ص ۱۲۰). به تعبیر اهل تفسیر، سنت خداوند هلاک کردن امت هایی است که اقدام به اخراج و تبعید رسولان الهی از سرزمین خود نمودند (هاشمی رفسنجانی و همکاران، ۱۳۷۹، ج ۱۰، ص ۲۰۷).

سوره اسراء در دوران مکی فرود آمده است (دانی، ۱۴۱۴ ق، ص ۱۷۷؛ بغوی، ۱۴۲۰ ق، ج ۳، ص ۱۰۴) و مفاد این آیات نشان می دهد که هنوز راندن پیامبر اسلام از مکه محقق نشده است. مشرکان قریش سرانجام پیامبر (ص) را از مکه به مدینه راندند، اما وعید ایشان به وقوع نپیوست. مراد از وعید وعده عقوبت و عذاب است. بر وفق تاریخ شناخته شده اسلام، عذاب هایی، به سان عذاب قوم نوح یا قوم لوط یا قوم عاد یا ثمود، دامن قریش را نگرفته است. از این رو، این پرسش رخ می نماید که چرا سنت تغییرناپذیر خدا در هلاکت اقوامی که رسول خود را از

شهر می‌رانند درباره قریش محقق نگشت؟ آیا، از نظر اخلاقی، رواست که از وعده عذاب مشرکان مکه تخلف شده باشد؟ بر فرض پذیرش جواز تخلف از وعید، این مبنا چه تأثیری بر تفسیر سایر آیات مشابه دارد؟

پیشینه پژوهش

مفسران ذیل آیه ۷۶ سوره اسراء مطالبی به صورت پراکنده آورده‌اند، ولی پژوهشی مستقلی در این موضوع سامان نیافته است. نوآوری این تحقیق در آن است که از باور به جواز تخلف از وعید، برای حل چالش تفسیری آیه ۷۶ سوره اسراء استفاده شده است، حال آنکه این راه حل بیشتر درباره عذاب آخرت و در تفسیر نجات مسلمان دارای گناه کبیره مدّ نظر گذشتگان بوده است.

معنای واژگان در آیه عذاب اخراج کنندگان پیامبر

وعده عذاب اخراج کنندگان پیامبر اسلام در آیه ۷۶ سوره اسراء بیان شده و پیش از ورود به بحث، بایسته است که معنای واژگان دشوار آیه واضح گردد.

معنای «استفزاز»: به گفته اهل لغت، «فَزَنی فلان» به معنای «أزعجنی» است؛ یعنی فلانی مرا بی قرار و ناآرام کرد (راغب، ۱۴۲۹ ق، ص ۳۹۵). همچنین، «فَزَ» به معنای «بَارح المكان» است؛ یعنی آن مکان را ترک کرد و «الاستفزاز» به معنای «الحمل على الترحل» است، یعنی واداشتن به ترک مکان (ابن عاشور، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۴، ص ۱۴۱). ملاحظه دیگر کاربردهای قرآنی این فعل مؤید آن است که معنای «استفزاز» تحریک کردن، برانگیختن و سلب آرام و قرار است، چنان که بر وفق عبارت «فَأَرَادَ أَنْ يَسْتَفْزَهُمْ مِنَ الْأَرْضِ...» (اسراء: ۱۰۳) فرعون اراده داشت که بنی اسرائیل را از سرزمین مصر به حرکت و کوچ وادارد. در این آیه، «استفزاز» بر به حرکت درآوردن و سلب سکون دلالت دارد. در آیه «وَأَسْتَفْزِرُ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ...» (اسراء: ۶۴)، نیز خدا خطاب به ابلیس بیان می‌دارد که از آدمیان هرکه را توانستی با صدای خود به حرکت درآور. آدمی چیزی را به حرکت درمی‌آورد که آن را سَبُک بیابد؛ از این رو گاه «الاستفزاز» را به «الاستخفاف» (سبک انگاشتن) معنا کرده‌اند (ابن عادل، ۱۴۱۹ ق، ج ۱۲، ص ۳۲۹). در مجموع، به نظر می‌رسد تعبیر عامیانه «هَل دادن» در زبان فارسی بهترین معادل برای کاربردهای سه گانه «استفزاز» در قرآن است.

معنای «خَلَفَکَ» یا «خِلَافَکَ»: در آیه ۷۶ سورة اسراء، قرائت جمهور قاریان «خَلَفَکَ» است، اما ابن عامر، حمزه، کسائی و حفص از عاصم «خِلَافَکَ» خوانده‌اند (ابن عطیه، ۱۴۲۲ ق، ج ۳، ص ۴۷۶). برخی از اهل تفسیر ادعا کرده‌اند که «خلفک» و «خلافک» بر معنایی یکسان دلالت دارند که «بعدک» (بعد از تو) باشد (واحدی، ۱۴۱۵ ق، ج ۳، ص ۱۲۰) و برخی دیگر، میان این دو تفاوت نهاده‌اند؛ بدین تقریر که «خلفک» به معنای «بعدک» (بعد از تو) و «خلافک» به معنای «مخالفة لک» (بر خلاف تو) باشد (راغب، ۱۴۲۹ ق، ص ۱۶۳). در آیه «فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ...» (توبه: ۸۱) نیز این اختلاف قرائت تکرار شده است، با این تفاوت که در این موضع، قرائت رایج «خلاف» است و ابن عباس و ابو حویة «خَلَف» خوانده‌اند (ابن عطیه، ۱۴۲۲ ق، ج ۳، ص ۶۶). این آیه بیان می‌دارد که تخلف‌کنندگان از نشستن خویش برخلاف رسول خدا یا پس از رفتن او دلشاد شدند.

راهکارهای مفسران برای حل چالش عذاب نشدن اخراج‌کنندگان پیامبر

راهکار رایج اهل تفسیر برای حل چالش عذاب نشدن اخراج‌کنندگان پیامبر ادعای آن است که جنگ بدر قتلگاه مشرکان بود و وعده عذاب مکیان در آنجا تحقق یافت. علاوه بر این، گاه، برای حل چالش، از راهکارهایی نظیر انکار اخراج پیامبر از جانب مکیان و حمل «ارض» بر جزیره العرب یا بر زمین مدینه مدد جسته‌اند. راقم این سطور این سه راهکار کم‌رواج را شایسته پذیرش نمی‌داند، چنان‌که راهکار رایج تکیه بر جنگ بدر را هم نمی‌پذیرد.

۱. انکار اخراج پیامبر از جانب مشرکان

در بحث از وعده عذاب اخراج‌کنندگان پیامبر، از مجاهد نقل است که اراده خدا بر آن بود که قریش را باقی گذارد و ایشان را ریشه‌کن نکند. از این رو، خدا به رسول خود فرمان هجرت داد و پیامبر از زمین مکه به قهر و غلبه قریش خارج نشد، بلکه به فرمان خدا خارج شد (ابن عطیه، ۱۴۲۲ ق، ج ۳، ص ۴۷۶). اما این مدعا ناپذیرفتنی است، زیرا آیه «وَكَايْنٍ مِنْ قَرْيَةٍ هِيَ أَشَدُّ قُوَّةً مِنْ قَرْيَتِكَ الَّتِي أَخْرَجَتْكَ أَهْلَكَنَاهُمْ فَلَا نَاصِرَ لَهُمْ» (محمد: ۱۳)، که به دوران مدنی تعلق دارد، از مکه با تعبیر «قَرْيَتِكَ الَّتِي أَخْرَجَتْكَ» (قریه تو که تو را راند) یاد کرده است و بدین سان اخراج پیامبر را به مکیان نسبت داده است. بر وفق این آیه، شهری که رسول اسلام را به بیرون راند قدرتش بیش از آن شهرهای فراوانی نیست که خداوند آنان را هلاک کرد و برای ایشان، یآوری نبود. به همین سان، در آیه «إِلَّا تَتَصَرَّوْهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِي اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا...» (توبه: ۴۰)، خطاب به

مؤمنان بیان شده است که اگر پیامبر را یاری نکنید، خدا او را از پیش یاری کرده است؛ آن‌گاه که کافران وی را اخراج کردند و او یکی از دو تن در غار بود و به همراه خود گفت: غم مخور، خدا با ماست. بدین‌سان در این موضع نیز از مکیان مشرک به‌عنوان اخراج‌کنندگان پیامبر یاد شده است.

۲. حمل «ارض» بر مدینه

گاه ادعا شده است که مراد از «الارض» در عبارت «وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّوكَ مِنَ الْأَرْضِ...» زمین مدینه است (یحیی بن سلام، ۱۴۲۵ ق، ج ۱، ص ۱۵۲). این قول در قالب سبب نزول آیه نیز آمده است. در روایت سبب نزول، مدعا آن است که یهودیان اراده کردند که پیامبر را از مدینه برانند و به وی گفتند که شام سرزمین انبیاء است و این زمین زمین انبیاء نیست. در پی آن، آیه «وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّوكَ مِنَ الْأَرْضِ...» فرود آمد (طبری، بی‌تا، ج ۱۵، صص ۱۵۲-۱۵۳). در حکایتی تفصیلی‌تر، از عبدالرحمن بن غنم نقل کرده‌اند که یهودیان نزد پیامبر آمدند و گفتند: اگر تو پیامبر هستی، به شام ملحق شو؛ زیرا شام زمین محشر و زمین پیامبران است. پس رسول خدا سخن آنان را راست دانست و به قصد شام، به جنگ تبوک دست یازید. چون پیامبر به تبوک رسید، خداوند آیات «وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّوكَ مِنَ الْأَرْضِ...» را از سوره بنی‌اسرائیل، بعد از ختم سوره، نازل کرد و به پیامبر فرمان داد که به مدینه بازگردد (سیوطی، بی‌تا، ص ۱۲۵).

بر این فرض، آیه به دوران مدینه تعلق دارد، حال‌آنکه سوره اسراء مکی است. باورمندان به سبب نزول، برای حل چالش مکی بودن سوره، ادعا کرده‌اند که این آیه را باید از عموم مکی بودن سوره استثناء کرد (سخاوی، ۱۴۱۹ ق، ج ۱، صص ۱۲۵-۱۲۶). با این حال، اصل بر هم‌زمانی و پیوستگی آیات یک سوره معین است و بدون شاهی معتبر، نمی‌توان از اصل هم‌زمانی آیات سوره عدول کرد. ابن‌عاشور (۱۴۲۰ ق) سبب نزول یادشده را روایتی باطل و تفسیر ارائه‌شده بر پایه آن را تفسیری غریب می‌داند (ج ۱۴، ص ۱۴۳). به گفته وی، «الارض» در این موضع، به معنای «ارضک» (سرزمین تو) است که مکه است (ج ۱۴، ص ۱۴۱). زمخشری (۱۴۲۹ ق) نیز مراد از «ارض» را زمین مکه معرفی کرده است (ج ۲، ص ۵۰۴). به نظر می‌رسد تلاش برای حل چالش عذاب نشدن قریش در پی هجرت رسول به مدینه در پیشنهاد شدن سبب نزول مدنی برای آیه مؤثر بوده است.

۳. حمل «ارض» بر جزیره العرب

در تفسیر آیه ۷۶ سوره اسراء، گاه، ادعا شده است که مراد آیه اخراج پیامبر از جزیره العرب است (ماوردی، بی‌تا، ج ۳، ص ۲۶۱). خاستگاه پیدایش این قول حل چالش عذاب ناشدن قریش جلوه می‌کند؛ زیرا بر این فرض، شرط تحقق عذاب نابودکننده اخراج پیامبر از جزیره العرب بوده است و قریش از آن‌رو دچار عذاب آسمانی نشدند که به چنین کاری دست نزدند، بلکه تنها از مکه پیامبر را راندند.

به باور این قلم، حمل «ارض» در عبارت «وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّوكَ مِنَ الْأَرْضِ...» بر جزیره العرب، ناپذیرفتنی است، زیرا آیه از قصد مشرکان برای اخراج پیامبر از سرزمین محل سکونتش خبر می‌دهد و بر وفق تاریخ اسلام، مشرکان درصدد راندن پیامبر از مکه بودند نه از مطلق جزیره العرب. در آیاتی چون «الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ...» (حج: ۴۰) نیز مهاجران از مکه به مدینه اخراج‌شدگان قریش معرفی گشته‌اند، اخراج‌شدگانی که گناه ایشان یکتاپرستی بود و به‌ناحق از خانه‌های خود رانده شدند.

۴. ادعای تحقق عذاب مشرکان در جنگ بدر

از ابن عباس، در شرح عبارت «وَإِذَا لَیْلِبْثُونَ خَلْفَكَ إِلَّا قَلِيلًا»، نقل کرده‌اند که اندک زمان درنگ مشرکان پس از پیامبر، تا روز بدر بوده است (طبری، بی‌تا، ج ۱۵، ص ۱۵۳). به همین سان، از ضحاک نقل است که خدا مشرکان را در روز بدر به عذاب گرفتار کرد و اندک زمان درنگ آنان پس از اخراج پیامبر تا بدر است (طبری، بی‌تا، ج ۱۵، ص ۱۵۴). در این راستا، بیضاوی (۱۴۱۸ ق) بیان می‌دارد که زمان اندک وعده‌داده‌شده برای نابودی اخراج‌کنندگان پیامبر تحقق یافته است، زیرا ایشان هنگامی که یک سال از هجرت پیامبر سپری شده بود در بدر نابود شدند (ج ۳، ص ۲۶۳).

می‌توان حدس زد که خبر دادن قرآن از یاری کردن فرشتگان به مسلمانان در جنگ بدر در برشمردن بدر به‌عنوان مصداق تحقق وعده‌های عذاب خدا مؤثر بوده است. بر وفق آیه «وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرِ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ...» (آل عمران: ۱۲۳) خدا مسلمانان را که ناتوان بودند در بدر یاری کرد. در ادامه، آیات «إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ أَلَنْ يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُمَدِّدَ رَبُّكُمْ بِثَلَاثَةِ آلاَفٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُزْلَلِينَ بَلَىٰ إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هَذَا يُمَدِّدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلاَفٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ» (آل عمران: ۱۲۴-۱۲۵) بیان می‌دارد که در آن مقطع، پیامبر به مؤمنان گفت: آیا این

شما را کفایت نکند که خداوند با سه هزار فرشته فرود آمده شما را مجهز نماید؟ به علاوه، اگر مؤمنان، اهل صبر و پارسایی باشند و کافران با خروش بر مؤمنان بتازند، خدا اهل ایمان را با پنج هزار فرشته نشان دار یاری خواهد کرد. با این همه، عبارت «وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَى لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهِ...» (آل عمران: ۱۲۶) می افزاید که یاری فرشتگان در جنگ بدر تنها از باب بشارت دادن و برای استحکام دل های اهل ایمان بوده است.

در آیه «إِذْ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجَبَ لَكُمْ أَنِّي مُمِدُّكُمْ بِالْفِ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُرْدِفِينَ» (انفال: ۹) نیز سخن از آن است که در جنگ بدر، مسلمانان از خدای خود عاجزانه یاری طلبیدید و او ایشان را اجابت نمود و اظهار داشت که من شما را با هزار فرشته پیاپی یاری خواهم کرد. در ادامه، به سان سوره آل عمران، در اینجا نیز عبارت «وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَى وَلِتَطْمَئِنَّ بِهِ قُلُوبُكُمْ...» (انفال: ۱۰) بیان می دارد که یاری فرشتگان تنها برای بشارت و اطمینان دل های مؤمنان بوده است.

به گفته مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۴ ق)، فرشتگان در روز احزاب یا خیبر قتال نکردند، اما در روز بدر قتال کردند (ج ۲، ص ۷). اما این مدعا در خور نقد است، زیرا، بر وفق آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَّمْ تَرَوْهَا...» (احزاب: ۹)، سپاهيانی نادیدنی در جنگ احزاب به نفع مسلمانان عمل کرده اند. این آیه خطاب به مسلمانان اظهار می دارد که نعمت خدا بر خود را یاد کنید، آن گاه که سپاهيانی بر شما در آمدند و ما بر آنان باد و سپاهيانی نادیدنی فرستادیم.

قرآن در یادکرد جنگ حنین هم از فرود آمدن سپاهیان خدا خبر داده است. در آیه «لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ...» (توبه: ۲۵) از یاری خدا به مسلمانان در مواضع فراوان و در روز حنین یاد شده است و در این سیاق، عبارت «وَأَنْزَلَ جُنُودًا لَّمْ تَرَوْهَا وَعَذَّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا» (توبه: ۲۶) اظهار می دارد که در آن روز، خداوند سپاهيانی فرود آورد و کافران را عذاب فرمود. در ماجرای هجرت پیامبر از مکه به مدینه نیز از سپاهيانی نادیدنی سخن رفته است. بر وفق عبارت «... فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَّمْ تَرَوْهَا...» (توبه: ۴۰)، در آن هنگامه، خدا آرامش خود را بر پیامبر فرود آورد و او را با سپاهيانی نادیدنی یاری کرد.

ابوعیسی وراق بر خبر دادن پیامبر از حضور فرشتگان در روز بدر طعنه زده است و این پرسش را به میان نهاده است که فرشتگان در روز اُحد، کجا بودند؟ (ماتریدی، بی تا، ص ۱۹۹). در مقام رد این طعن، می توان بیان

داشت که نزد مؤمنان، یاری خدا گاه فرود می‌آید و گاه فرود نمی‌آید، چنان‌که دعا گاه اجابت می‌شود و گاه اجابت نمی‌شود. به‌علاوه، برخی بر آن رفته‌اند که در بدر، فرشتگان قتال نکردند، بلکه تنها با بشارت فرود آمدند تا دل‌های مؤمنان اطمینان یابد، وگرنه یک فرشته، جمیع مشرکان را هلاک می‌کند، چنان‌که جبرئیل قوم لوط را نابود کرد (ماوردی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۹۹). اگر یاری فرشتگان تنها از باب بشارت باشد، اشکال تفاوت رقم فرشتگان در دو سوره یادشده مرتفع می‌شود. به هر تقدیر، برشمردن بدر، به‌عنوان مصداق تحقق وعده عذاب خدا، با زمینه و زمانه نزول سوره اسراء همخوانی ندارد. بر وفق حکایات قرآن در عهد مکی، قوم نوح، قوم لوط، قوم شعیب، قوم عاد، قوم ثمود، فرعونیان و جز آنها همگی با عذاب آسمانی نابود شدند. این سنخ عذاب‌ها بیرون از حوادث عادی روزمره بود و عموم عذاب‌شوندگان را دربرمی‌گرفت.

در عبارت قرآنی «فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ...» (فصلت: ۱۳) مشرکان مکه در صورت روی‌گردانی از پیامبر، به صاعقه‌ای نظیر صاعقه عاد و ثمود بیم داده می‌شوند. آیه «... فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَالَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ هَؤُلَاءِ سَيُصِيبُهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا...» (زمر: ۵۱) از آن خبر می‌دهد که اقوام پیشین به سزای اعمال ناشایست خود رسیدند و زود است که بدی‌های این مکیان ستم‌پیشه نیز به آنان اصابت کند.

در مثالی دیگر، عبارت «إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ خَامِدُونَ» (یس: ۲۹) در سیاق حکایت از سرنوشت یک آبادی کفرپیشه درگذشته، سرانجام آنان را تنها یک بانگ مرگبار خاموش‌کننده معرفی می‌کند. در این راستا، آیه «مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً...» (یس: ۴۹) پیش‌بینی می‌کند که مشرکان کنونی تنها در انتظار بانگی واحد هستند. به همین سان، در آیه «وَمَا يَنْظُرُ هَؤُلَاءِ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً مَّا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ» (صاد: ۱۵) آمده است که سرنوشت مشرکان مکی تنها یک بانگ عذاب است که در برابر آن، هیچ مجال و فرصتی نباشد. در آیه «وَاتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ مِّنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ بَغْتَةً وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ» (زمر: ۵۵) نیز از عذابی ناگهانی برای مشرکان زمانه نزول سخن رفته است. این عبارت خطاب به مشرکان بیان می‌دارد که پیش از آنکه عذاب به ناگاه و بی‌خبرانه به شما رسد، تابع قرآن شوید که نیکوترین نازل‌شده خداوند است.

نمونه‌ای دیگر از تشابه سرنوشت مشرکان زمانه نزول با مشرکان گذشته را در مقایسه مکیان با قوم شعیب می‌توان دید. بر وفق عبارت «فَأَسْقِطْ عَلَيْنَا كِسْفًا مِّنَ السَّمَاءِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ» (شعراء: ۱۸۷)، قوم شعیب از او

به تمسخر درخواست عذاب می کردند. عذاب درخواست شده فرود آمدن و ساقط شدن قطعاتی از آسمان است، زیرا قدما آسمان را در خور فروافتادن و سقوط می دانستند. با توجه به ادامه ماجرا، که در عبارات «فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمْ عَذَابُ يَوْمِ الظُّلَّةِ ...» (شعراء: ۱۸۹) به تصویر درآمده است، عذاب الهی در روزی سایه افکن آن قوم را در برمی گیرد. در این راستا، قرآن کافران معاصر خود را به عبرتی همانند تهدید کرده است. بر وفق عبارت «إِنْ نَشَأْ نُخَسِّفْ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ نُسْقِطُ عَلَيْهِمْ كِسْفًا مِنَ السَّمَاءِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ» (سبأ: ۹)، خدا اگر بخواهد آنان را در زمین فرومی برد یا قطعه هایی از آسمان را بر سرشان می افکند. در این امر، برای هر بنده بازگشت کننده ای نشانه ای عبرت آموز است. این وعده عذاب در وقت نزول قرآن تحقق نیافته بود، اما مشابه عبرت انجام یافته برای قوم شعیب بود. مشرکان مکی، که عبرت های مشابه اما انجام نایافته را دستاویز دشمنی خود با رسول اسلام قرار داده بودند، از او فروافکندن قطعه هایی از آسمان را بر سر خود درخواست می کردند. بر وفق عبارت «أَوْ تَسْقُطُ السَّمَاءُ كَمَا زَعَمَتْ عَلَيْنَا كِسْفًا» (اسراء: ۹۲)، مشرکان در مقام برشمردن شرایط پیشنهادی خود، به رسول اسلام اظهار داشتند که به تو ایمان نمی آوریم، مگر آنکه قطعات آسمان را بر سر ما ساقط کنی.

خلاصه آنکه ظاهر تهدیدهای عهد مکی نسبت به کفار قریش هلاکت آسمانی و ریشه کن شدن ایشان است. در این راستا، در سورة اسراء وعده نابودی زود هنگام اخراج کنندگان پیامبر اسلام به نابودی زود هنگام اخراج کنندگان پیامبران پیشین تشبیه شده است و این دو ذیل سنتی واحد قرار گرفته اند.

ممکن است اشکال شود که بر وفق آیه «... وَ نَحْنُ نَتَرَبَّصُ بِكُمْ أَنْ يُصِيبَكُمْ اللَّهُ بِعَذَابٍ مِنْ عِنْدِهِ أَوْ بِإِذْنِنَا ...» (توبه: ۵۲)، عذاب می تواند از نزد خدا یا به دست مؤمنان باشد. در این آیه، سخن مسلمانان به کافران آن است که عذاب خدا در انتظار شما است، عذابی که یا از جانب او و یا به دست ما است. اما سورة توبه مدنی است (دانی، ۱۴۱۴ ق، ص ۱۶۰) و این دوگانه در عهد مدنی مطرح شده است. در قرآن مکی، از جنگ و جهاد به عنوان شیوه نابودی اقوام مشرک گذشته سخن نرفته است. فضای عهد مکی از تهدید نظامی مسلمانان به دور است و انتظار نمی رود که نابودی اخراج کنندگان پیامبر اسلام از جانب خدا به معنای کشته شدن پاره ای از ایشان در جنگ باشد. به علاوه، در جنگ بدر، همه اخراج کنندگان پیامبر اسلام نابود نشدند، بلکه برخی از سران شرک چون ابوسفیان باقی مانده بودند. همچنین، وعده نابودی در گفتمان سوره های مکی اختصاص به کافران دارد، نه آنکه مانند شکست در

جنگ، بر هر دو دسته مؤمنان و کافران تحقق‌پذیر باشد. بدین‌سان، برای حل چالش عذاب نشدن قریش، جستجوی راهکاری دیگر رجحان دارد.

راهکار پیشنهادی: اخلاقی دانستن تخلف از وعده عذاب

برای حل چالش زنده باقی ماندن اخراج‌کنندگان پیامبر اسلام، می‌توان تخلف از وعید را بر خداوند روا انگاشت. با توجه به شمول وعده‌های عقوبت الهی به دنیا و آخرت، این بحث در هر دو زمینه قابل طرح است. در آیات قرآن، گاه، تداوم عقوبت جهنمیان به خواست و اراده خداوند منوط شده است. آیه «... قَالَ النَّارُ مَثْوَاكُمْ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ...» (انعام: ۱۲۸) خطاب به جهنمیان اظهار می‌دارد که جایگاه شما آتش است و در آن جاودانه خواهید بود، مگر آنکه خدا اراده‌ای دیگر کند. به همین سان، بر وفق آیات «فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُّوا فِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ» (هود: ۱۰۶-۱۰۷)، تیره‌بختان در آتش می‌روند و در آنجا، ناله و خروش می‌شنوند و به‌سان دوام آسمان‌ها و زمین، در آنجا جاودانه هستند، مگر آنکه خدا اراده‌ای دیگر کند، که او هرچه خواهد انجام دهد. این آیات دلالت دارد که جهنم به خواست خدا وجود یافته است و دوام آن نیز به خواست او است. استثناء «إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ» بدان معنا نیست که لزوماً افرادی از آتش خارج خواهند شد، بلکه مراد آن است که مخاطبان دست خدا را بسته ندانند و چنین نپندارند که تداوم عقاب حتمیت دارد و از خواست خدا خارج است.

مؤید این برداشت آیه «وَأَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا فِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرٌ مَّجْدُودٍ» (هود: ۱۰۸) است. بر وفق این آیه، نیکبختان به باغ بهشت می‌روند و به‌سان دوام آسمان‌ها و زمین، در آنجا جاودانه هستند، مگر آنکه خدا اراده‌ای دیگر کند، گرچه عطیه ایشان قطع‌نشده است. بدین‌سان درباره دوام اهل بهشت نیز استثناء «إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ» به کار رفته است، با آنکه عطیه ایشان انقطاع نمی‌پذیرد.

به هر تقدیر، عالمان اسلامی، در روایی یا ناروایی تخلف از وعید اختلاف کرده‌اند. نقل است در مناظره‌ای که در قرن دوم، میان ابوعمر بن علاء و عمرو بن عبید رخ داد، ابوعمر و به وی گفت: قول تو درباره دارندگان گناهان بزرگ چیست؟ عمرو پاسخ داد که خدا وعده ثواب و وعده عقاب داده است و چنان‌که وعده ثواب خود را به انجام می‌رساند، وعده عقاب خود را هم به انجام می‌رساند. ابوعمر در مقام رد، اظهار داشت که عرب رجوع از وعده

ثواب را نکوهیده می‌داند، اما رجوع از وعده عقاب را بزرگواری می‌شمارد. سپس وی این بیت را خواند: «وَإِنِّي وَإِنْ أَوْعَدْتُهُ أَوْ وَعَدْتُهُ / لَمُكْذِبٍ إِيعَادِي وَمُنْجِزُ مَوْعِدِي» (ترجمه: من گرچه او را وعده شر یا وعده نیک دادم، اما وعده شر خود را تکذیب می‌کنم و وعده نیک را محقق می‌سازم). در مقام رد این سخن، عمرو بر این نکته تکیه کرد که اگر چنین باشد، خدا تکذیب‌کننده خویشان می‌شود، حال آنکه نمی‌توان چنین نامی را بر خدا نهاد (فخررازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۷، صص ۱۵۱-۱۵۲).

به عقیده فخررازی (۱۴۲۰ ق)، پاسخ سخن عمرو آن است که اگر وعده شر به نحو ثابت، مقطوع و نامشروط باشد، راهیابی کذب به سخن خدا لازم می‌آید، اما همه وعده‌های شر از جانب خدا مشروط به عدم عفو او است. از این رو، از ترک وعده شر لازم نمی‌آید که کذب به کلام خدا راه یابد (ج ۷، ص ۱۵۲). مؤید موضع فخررازی آن است که بر وفق آیه «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ...» (نساء: ۴۸)، خدا شرک به خود را نمی‌بخشاید، اما گناهان پایین‌تر از آن را برای هرکس که خواهد می‌بخشاید. طرفین نزاع روایی یا ناروایی تخلف از وعید، هر دو، در جستجوی خدایی اخلاقی هستند. یکی تخلف از وعید را روا نمی‌داند، زیرا آن را خلاف صدق و راستی می‌انگارد و خدای ناصداق فاقد اخلاق نیکو است؛ اما دیگری تخلف از وعید را روا می‌داند، زیرا نه تنها آن را خلاف راستی نمی‌انگارد، بلکه عفو از عقاب را ارزشی اخلاقی می‌بیند. فخررازی همگام با ابوعمر و بر آن است که قیاس وعده شر به وعده نیک باطل است، زیرا وعده نیک حقی بر عهده وعده‌دهنده است، اما وعده شر حقی برای او است. در این راستا، هرکس حق خود را ساقط کند، بخشایش و بزرگواری کرده است، اما هرکس حق دیگران را ساقط کند، کاری نکوهیده و عیبناک انجام داده است (ج ۷، ص ۱۵۲).

در این میان، باید عنایت داشت که قرآن راستگویی را به نحو مطلق و استثناء‌ناپذیر لازم نمی‌شمارد. شاهد این مدعا، تصویب دروغ مصلحت‌آمیز کارگزار حضرت یوسف از جانب قرآن است. در قصه یوسف، بر وفق آیه «فَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَّازِهِمْ جَعَلَ السَّقَايَةَ فِي رَحْلِ أَخِيهِ ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ أَتَتْهَا الْغَيْرُ إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ» (یوسف: ۷۰)، چون یوسف بارهای برادرانش را مهیا کرد، جام نوشیدن را در بار برادر تنی خود نهاد. آن‌گاه جارچی بانگ زد که ای کاروانیان، شما سارق هستید. در ادامه قصه، بر وفق عبارت «فَبَدَأَ بِأَوْعِيَّتِهِمْ قَبْلَ وِعَاءِ أَخِيهِ ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا مِنْ وِعَاءِ أَخِيهِ...» (یوسف: ۷۶)، کارگزار یوسف نخست بارهای برادران دیگر را جستجو نمود و سرانجام جام نوشیدن را از

بار برادر تنی بیرون آورد. بدین‌سان یوسف با طراحی و اجرای این نقشه توانست برادر تنی را از دیگر برادران جدا کند و او را نزد خویش نگه دارد. سارق خوانده شدن برادران از سوی کارگزار یوسف خلاف واقع است، اما قرآن آن را امضاء کرده است، چنان‌که در عبارت «... كَذَلِكَ كِدْنَا لِيُوسُفَ مَا كَانَ لِيَأْخُذَ أَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ...» (یوسف: ۷۶) از زبان خدا بیان شده است که این چنین برای یوسف نیرنگ نمودیم. او بر وفق آیین پادشاه نمی‌توانست برادر خود را برگیرد، مگر آنکه خدا چنین می‌خواست.

رفع چالش عذاب نشدن اخراج‌کنندگان پیامبر اسلام از طریق روا دانستن تخلف از وعید با این اشکال مواجه است که در آیه ۷۷ سوره اسراء، نابودی زود هنگام اخراج‌کنندگان پیامبران سنت تغییرناپذیر خدا معرفی شده است. در آیات دیگر قرآن نیز بر تخلف‌ناپذیری وعده‌های خدا تأکید شده است. برای نمونه، در آیه «وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ» (حج: ۴۷) خطاب به پیامبر بیان شده است که از تو با شتاب درخواست عذاب دارند و خدا از وعده‌اش تخلف نمی‌کند. به همین سان، بر وفق آیه «فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ» (ابراهیم: ۴۷)، نباید چنین پنداشت که خداوند از وعده‌های خویش به پیامبرانش تخلف می‌کند، بلکه او عزتمند و انتقام‌گیرنده است.

با این همه، اگر دلیل جواز تخلف از وعید روا بودن آن در فرهنگ عرب باشد، این دلیل به قوت خود باقی است، حتی اگر وعده‌دهنده عقاب تأکید کرده باشد که وعده او تغییرناپذیر است. برای مثال، رئیس قبیله‌ای را در نظر گیرید که افرادی از قبیله دشمن را تهدید به عقوبت سخت کرده است و از تخلف‌ناپذیر بودن عقوبت خود خبر داده است. حال اگر این رئیس قبیله بر خصم دست یابد و آنان را عفو کند، بازهم عمل وی را مصداق بزرگواری و بخشایش می‌انگارند و او را به سبب نقض تهدیدهای خویش ملامت نمی‌کنند.

استشهاد ابوعمرو به شعر عرب برای روا انگاشتن تخلف از وعید مصداق بارز مدد جستن از فرهنگ مخاطبان قرآن برای فهم خدای قرآن است. بدین‌سان، برای فهم خدای اخلاقی، باید انسان اخلاقی را، بر وفق فرهنگ مخاطبان قرآن، شناخت. به تعبیر مجتهد شبستری (۱۳۸۴)، «انسان، به هر صورت که درباره خدا و صفات خدا سخن بگوید، جز با مفاهیم انسانی نخواهد توانست سخن بگوید. معنای الوهیت و ربوبیت هم جز با مفاهیم انسانی

به صورت مستقیم یا غیر مستقیم فهمیده نخواهد شد» (صص ۸۵-۸۶). بدین سان آدمیان تنها با فهم انسان اخلاقی است که می‌توانند خدای اخلاقی را تصور نمایند.

نظام اخلاقی قرآن با بستر تاریخی نزول قرآن ارتباطی تنگاتنگ دارد. از قتاده نقل است که هیچ اخلاق پسندیده ای نبود که اهل جاهلیت به آن عمل کنند و آن را بزرگ دارند و نیک شمارند، جز اینکه خدا به آن امر کرد و هیچ اخلاق ناپسندی نبود که ایشان میان خود آن را زشت شمارند، مگر آنکه خدا از آن نهی کرد (واحدی، ۱۴۱۵ ق، ج ۳، ص ۷۹). در این راستا، می‌توان در روایات اسلامی امضای نیکی‌های دوران پیشاسلامی را مشاهده کرد. برای مثال، نقل است که عمر بن خطاب به رسول خدا گفت: من در جاهلیت نذر کردم که یک شب در مسجد الحرام معتکف گردم، [حال تکلیف چیست؟] پیامبر فرمود: به نذر خود وفا کن و یک شب معتکف شو (بخاری، ۱۴۲۲ ق، ج ۸، ص ۱۴۲).

تأثیر اخلاقی دانستن تخلف از وعید بر تفسیر سایر وعده‌های عذاب

نزد مفسران ادعای تحقق وعده‌های عذاب دوران مکی در جنگ بدر اختصاص به تفسیر آیه ۷۶ سوره اسراء ندارد، بلکه این مدعا به صورت الگویی تکرارشونده ذیل آیاتی کثیر از قرآن مکی تکرار شده است. گویا برخی چنین انگاشته‌اند که گستره وسیع تهدیدهای قرآن در دوران مکی باید در سرنوشت کافران عینیت یافته باشد و در جهت تعیین مصداق، گزینه‌ای بهتر از کشتار بدر نیافته‌اند. این رویکرد در خور نقد جلوه می‌کند، زیرا سیاق آیات در کثیری از مواضع گواه است که مراد از این تهدیدها قتل در صحنه نبرد نبوده است، بلکه غرض هشدار به عذابی آسمانی به سان عذاب قوم نوح، قوم لوط، قوم شعیب و دیگر اقوام پیشین است. جایز دانستن تخلف از وعید راهکاری بدیل برای این رویکرد است که می‌تواند به گستردگی در گره‌گشایی از تفسیر قرآن نقش‌آفرینی کند. در ادامه، سیزده نمونه را عرضه می‌داریم که در آیات مکی قرآن، مکان مشرک تهدید به عذاب گشته‌اند و پاره‌ای از مفسران تحقق این تهدیدها را بر قتل در جنگ بدر تطبیق داده‌اند.

۱. در آیات «فَإِمَّا نَذْهَبَنَّ بِكَ فَإِنَّا مِنْهُمْ مُنْتَقِمُونَ أَوْ نُرِيَنَّكَ الَّذِي وَعَدْنَاهُمْ فَإِنَّا عَلَيْهِمْ مُّقْتَدِرُونَ»

(زخرف: ۴۱-۴۲)، از زبان خدا به رسول اعلام می‌شود که داستان از دو حال خارج نیست؛ یا تو را از دنیا می‌بریم، که در این صورت انتقام از مشرکان باقی است و ما انتقام‌گیرنده از ایشان هستیم، و یا آنچه را به ایشان وعده دادیم به

تو می‌نمایانیم که ما بر آنان قدرت داریم. به عقیده مقاتل (۱۴۲۴ ق)، مراد آیات آن است که آنچه را به ایشان از عذاب در بدر وعده داده‌ایم در حیات تو به تو نشان می‌دهیم یا آنکه تو را می‌میرانیم و پس از تو، با قتل در روز بدر از کافران مکه انتقام می‌گیریم (ج ۳، ص ۱۹۱). واحدی (۱۴۱۵ ق) نیز در این موضع، روز بدر را روز دیده شدن وعده عذاب مشرکان می‌شمارد (ج ۴، ص ۷۴). همچنین ادعا شده است که اکثریت در تفسیر این آیات بر آن هستند که انتقام از مشرکان مکه در روز بدر تحقق یافته است (بغوی، ۱۴۲۰ ق، ج ۴، ص ۱۶۲).

۲. در آیات «فَذَرَهُمْ حَتَّى يَلْقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي فِيهِ يُصْعَقُونَ يَوْمَ لَا يُغْنِي عَنْهُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ» (طور: ۴۵-۴۶)، به پیامبر توصیه می‌شود که مشرکان را واگذارد تا به دیدار روز خود نائل شوند که در آن، بی‌هوش گردند، روزی که مشرکان یاری نشوند و چاره‌جویی آنان هیچ به کارشان نیاید. هویداست که مراد از این روز قیامت است. در ادامه، عبارت «وَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا عَذَابًا دُونَ ذَلِكَ...» (طور: ۴۷) بیان می‌دارد که علاوه بر این، ستمکاران را عذابی پایین‌تر نیز در پیش است. به گفته اهل تفسیر، در این آیه، مراد از «الَّذِينَ ظَلَمُوا» (ستمکاران) کافران مکه و مراد از «عَذَابًا دُونَ ذَلِكَ» عذابی در دنیا است که قتل در بدر باشد (مقاتل، ۱۴۲۴ ق، ج ۳، ص ۲۸۷؛ واحدی، ۱۴۱۵ ق، ج ۴، ص ۱۹۱).

۳. آیه «حَتَّى إِذَا أَخَذْنَا مُتْرَفِيهِم بِالْعَذَابِ إِذَا هُمْ يَجْأَرُونَ» (مؤمنون: ۶۴) خبر داده است که چون رفاه‌مندان مشرک به عذاب خدا گرفتار گردند، ناگاه به زاری درمی‌آیند. زجاج (۱۴۲۷ ق) مصداق این عذاب را گرفتار شدن به شمشیر می‌داند (ج ۴، ص ۱۴) و مقاتل (۱۴۲۴ ق) آن را قتل در بدر معرفی می‌کند (ج ۲، ص ۴۰۰). واحدی (۱۴۱۵ ق) نیز آن را شمشیرهای روز بدر می‌انگارد (ج ۳، ص ۲۹۴). در ادامه، آیه «لَا تَجْأَرُوا الْيَوْمَ إِنَّكُمْ مِنَّا لَا تُنصَرُونَ» (مؤمنون: ۶۵) خطاب به رفاه‌مندان مشرک بیان می‌دارد که امروز زاری نکنید که از سوی ما یاری نشوید. واحدی (۱۴۱۵ ق) ادعا دارد که این آیه درباره کشته‌شدگان بدر نازل شده است (ج ۳، ص ۲۹۴). اگر مراد وی نزول آیه پس از بدر باشد، آشکارا ناپذیرفتنی است، زیرا سوره مؤمنون مکی است (دانی، ۱۴۱۴ ق، ص ۱۹۱). اما اگر مدعا آن باشد که این آیات در دوران مکی نازل شدند و در جنگ بدر، مفاد آن‌ها تحقق یافته است، پاسخ آن است که اصل در عذاب‌های وعده داده شده در دوران مکی عذاب آسمانی است.

۴. در آیات «وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْفَتْحُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ قُلْ يَوْمَ الْفَتْحِ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِيْمَانُهُمْ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ» (سجده: ۲۸-۲۹)، پرسش مشرکان از مؤمنان آن است که اگر راست می‌گویید، وقت گشایش و داوری کی خواهد بود؟ پاسخ پیامبر آن است که در روز گشایش و داوری، کافران مهلت نیابند و ایمان برای آنان نفعی ندارد. ذیل این آیه، از ابن عباس نقل کرده‌اند که روز بدر برای پیامبر فتح و گشایش رخ داد و ایمان کافران پس از مرگ برای ایشان نفعی نداشت (واحدی، ۱۴۱۵ ق، ج ۳، صص ۴۵۵-۴۵۶). در ادامه، آیه «فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَانْتَظِرِ إِنَّهُمْ مُنْتَضِرُونَ» (سجده: ۳۰) خطاب به پیامبر بیان می‌دارد که از مشرکان روی برتاب و منتظر باش که آنان نیز در انتظار هستند. مقاتل (۱۴۲۴ ق) «يَوْمَ الْفَتْحِ» را روز برانگیخته شدن (یوم البعث) می‌داند؛ اما، در این آیه، انتظار پیامبر را برای عذاب مشرکان می‌انگارد و مصداق عذاب را قتل در بدر معرفی کرده و می‌افزاید که در بدر، خدا کافران را به قتل رساند و فرشتگان بر روی و پشت ایشان ضربت زدند (ج ۳، ص ۳۱).

۵. در آیات «وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي مِرْيَةٍ مِّنْهُ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً أَوْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ يَوْمَ عَقِيمٍ الْمُلْكُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ...» (حج: ۵۵-۵۶)، بیان شده است که کافران همواره درباره قرآن یا تحقق وعده‌های عذاب آن در تردید هستند تا قیامت ناگاه به آنان رسد یا عذاب روزی عقیم بر آنان آید. در آن روز پادشاهی از آن خدای یکتاست که میان آنان داوری می‌کند. یحیی بن سلام (۱۴۲۵ ق) در شرح این آیات گرچه «يَوْمَئِذٍ» را روز قیامت می‌داند، «يَوْمَ عَقِيمٍ» را روز بدر معرفی کرده و می‌افزاید که معنای روز عقیم آن است که آن روز فردایی ندارد، بلکه در آن هلاک می‌شوند (ج ۱، ص ۳۸۵). مقاتل (۱۴۲۴ ق) «يَوْمَ عَقِيمٍ» را به روز عاری از رأفت و رحمت معنا می‌کند و آن را بر قتل در بدر تطبیق می‌دهد (ج ۲، ص ۳۸۷). ثعلبی (۱۴۲۲ ق) نیز «السَّاعَةُ» را قیامت و «يَوْمَ عَقِيمٍ» را روز بدر می‌داند (ج ۷، ص ۳۱). تطبیق «يَوْمَ عَقِيمٍ» بر روز بدر به ابن عباس، قتاده، مجاهد و سدی نیز انتساب دارد و از ضحاک نقل است که روز عقیم از آن‌رو گفته شده است که در آن روز برای کافران خیر و برکتی نیست، به سان باد عقیم که خیر و برکت نمی‌آورد (واحدی، ۱۴۱۵ ق، ج ۳، ص ۲۷۷).

۶. بر وفق آیه «قُلْ مَنْ كَانَ فِي الضَّلَالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا حَتَّى إِذَا رَأَوْا مَا يُوعَدُونَ إِمَّا الْعَذَابَ وَإِمَّا السَّاعَةَ فَسَيَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ سَرٌّ مَّكَانًا وَأَضْعَفُ جُنْدًا» (مریم: ۷۵)، سخن پیامبر به مشرکان آن است که خدای رحمان گمراهان را دوام می‌بخشد تا آن‌گاه که وعده عقاب را ببینند و آن وعده عذاب دنیا یا فرارسیدن قیامت است. در آن

هنگام، گمراهان می‌فهمند که جای چه کس بدتر و لشکریان چه کس ناتوان‌تر است. واحدی (۱۴۱۵ ق) در شرح «إِمَّا الْعَذَابَ وَإِمَّا السَّاعَةَ»، «العذاب» را قتل و اسارت و «الساعة» را قیامت و دخول به آتش دانسته است (ج ۳، ص ۱۹۳). به گفته مقاتل (۱۴۲۴ ق)، «الساعة» قیامت و «العذاب» عذاب دنیوی است که قتل در بدر باشد (ج ۲، ص ۳۲۰). سورآبادی (۱۳۸۱) نیز «العذاب» را عذاب در این جهان دانسته است و عذاب بدر را از مصادیق آن می‌شمارد (ج ۲، ص ۱۴۹۳).

۷. در آیه «وَلَئِنْ أَخْرْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِلَى أُمَّةٍ مَّعْدُودَةٍ لَيَقُولُنَّ مَا يَحْبِسُهُ أَلَا يَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفًا عَنْهُمْ...» (هود: ۸) از زبان خداوند آمده است که اگر عذاب مشرکان را تا مدتی معدود به تأخیر افکنیم، گویند: بازدارنده عذاب چیست؟ آگاه باشید که عذاب آنان در روز فرارسیدن دفع‌شدنی نخواهد بود. مقاتل (۱۴۲۴ ق) عذاب در این آیه را قتل در بدر انگاشته است (ج ۲، ص ۱۱۰). واحدی (۱۴۱۵ ق) نیز در شرح آیه، از شمشیرهای پیامبر و اصحاب او سخن گفته است (ج ۲، ص ۵۶۵).

۸. در آیه «... فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا سُنَّتَ الْأَوَّلِينَ فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا...» (فاطر: ۴۳)، بیان شده است که سنت خدا هرگز دگرگونی ندارد و مشرکان مکی مگر چیزی جز سنت تحقق‌یافته بر پیشینیان را انتظار می‌برند؟ این آیه به عذاب‌های نابوده‌کننده برای مشرکان پیشین اشاره دارد، چنان‌که در ادامه، آیه «أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَكُنَّا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً...» (فاطر: ۴۴) اظهار می‌دارد که آیا مشرکان مکی در زمین سیر نکرده‌اند تا به سرنوشت پیشینیان خود بنگرند؟ همانان که در قدرت بر ایشان برتری داشتند. با این همه، اهل تفسیر در شرح «... فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا سُنَّتَ الْأَوَّلِينَ...» از فرود آمدن عذاب بدر بر مشرکان سخن گفته‌اند (مقاتل، ۱۴۲۴ ق، ج ۳، ص ۸۰).

۹. بر وفق آیه «فَقَدْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ فَسَوْفَ يَأْتِيهِمْ أَنْبَاءُ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ» (انعام: ۵)، مکیان مشرک چون حق به نزدشان آمد، آن را ناحق انگاشتند و آنچه به سخره گرفتند خبرهایش بر آنان خواهد آمد. در تفسیر این آیه آورده‌اند که آنچه کافران مکه به سخره می‌گرفتند عذاب بود که فرود آمدن آن را انکار می‌کردند، اما در بدر، عذاب بر ایشان فرود آمد (مقاتل، ۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص ۳۳۶). این آموزه قرآنی در آیه «فَقَدْ كَذَّبُوا فَسَيَأْتِيهِمْ أَنْبَاءُ مَا

كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ» (شعراء: ۶) تکرار شده است و در تفسیر آن باز اظهار شده است که چون کافران مکه قرآن را دروغ انگاشتند، خداوند قتل در بدر را به ایشان وعده داد (مقاتل، ۱۴۲۴ ق، ج ۲، ص ۴۴۶).

۱۰. در آیه «وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا يَعُدُّونَ» (حج: ۴۷)، خطاب به پیامبر بیان شده است که از تو با شتاب درخواست عذاب دارند و خدا از وعده اش تخلف نمی‌کند، اما یک روز نزد خدای تو همانند هزار سال در شمارش ایشان است. به گفته اهل تفسیر، مراد از وعده تخلف‌ناپذیر خدا در این آیه وعده عذاب تحقق‌یافته در بدر است که در آن روز، مشرکان به قتل رسیدند (مقاتل، ۱۴۲۴ ق، ج ۲، ص ۳۸۶).

۱۱. آیه «... فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا» (فرقان: ۷۷) خطاب به مکیان مشرک بیان می‌دارد که شما رسالت خدا را دروغ انگاشتید و به‌زودی عذاب بر شما لازم آید. اهل تفسیر عذاب لازم‌آمده را عذاب در بدر معرفی کرده‌اند که در آن، کافران به قتل رسیدند و فرشتگان به روی و پشت ایشان ضربت زدند (مقاتل، ۱۴۲۴ ق، ج ۳، ص ۴۴۴).

۱۲. بر وفق آیه «وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ» (حجر: ۴)، خدا هیچ شهری را هلاک نکرده است، مگر برای آن سررسیدی معلوم بوده است. در تفسیر این آیه آورده‌اند که عذاب کافران مکه نیز سررسیدی معلوم داشت که قتل در بدر بود (مقاتل، ۱۴۲۴ ق، ج ۲، ص ۱۹۸).

۱۳. در آیه «قَالَ رَبِّ احْكُم بِالْحَقِّ...» (انبیاء: ۱۱۲)، پیامبر از خدا می‌خواهد که میان ایشان و مشرکان مکه بر وفق عدل قضاوت کند. اهل تفسیر قتل در بدر را مصداق قضاوت خدا دانسته‌اند که در این آیه از آن سخن رفته است (مقاتل، ۱۴۲۴ ق، ج ۲، ص ۳۷۳).

فهرست فوق نشان می‌دهد که در مقام مصداق‌یابی تهدیدهای قرآن در عهد مکی، تکیه بر قتلگاه بدر نقشی مهم ایفاء کرده است. راهکار این تحقیق در همه این مواضع استفاده از جواز تخلف از وعید است. به کار بستن این راهکار جایگزین سبب می‌شود که از حمل بر تکلف وعده‌های عذاب قرآن مکی بر جنگ بدر خودداری شود.

نتیجه‌گیری

اهل تفسیر، برای حل چالش عذاب نشدن اخراج‌کنندگان پیامبر اسلام در آیه ۷۶ سوره اسراء، از چهار راهکار مدد جسته‌اند: انکار اخراج پیامبر از جانب مکیان، حمل «ارض» بر زمین مدینه، حمل «ارض» بر جزیره العرب و ادعای تحقق عذاب مشرکان در جنگ بدر. این راهکارهای چهارگانه در خور نقد هستند. مدعای اخراج نشدن رسول اسلام از جانب مکیان با عبارات قرآنی «قَرِيبَتِكَ الَّتِي أَخْرَجَتْكَ» و «إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا» رد می‌شود، زیرا این تعبیر به‌صراحت از اخراج پیامبر توسط مشرکان خبر داده‌اند. حمل «ارض» بر زمین مدینه ناپذیرفتنی است، زیرا سوره اسراء مکی است و نمی‌توان آیاتی چند از آن را بدون شاهد معتبر استثناء نمود. همچنین، حمل «ارض» بر مطلق جزیره العرب ناپذیرفتنی است، زیرا، بر وفق تاریخ، مشرکان خواهان راندن پیامبر از مکه بودند. تطبیق دادن وعده هلاکت زود هنگام اخراج‌کنندگان پیامبر بر قتل در بدر ناپذیرفتنی است، زیرا آیه وعده‌دهنده هلاکت در فضای مکی فرود آمده است و این وعده سنت جاری خداوند در میان امت‌های پیشین معرفی گشته است. در سوره های مکی قرآن، نابودی اقوام مشرک پیشین از طریق عذاب‌های آسمانی به تصویر درآمده است، نه از طریق قتال.

راهکار پیشنهادی این تحقیق برای حل چالش عذاب نشدن اخراج‌کنندگان پیامبر اسلام اخلاقی دانستن تخلف از وعید بر خداوند است؛ زیرا بر وفق اخلاق عرب، رجوع از وعده عقاب در خور ملامت نیست، بلکه نشان از بزرگواری دارد. بدین‌سان از اینکه مشرکان مکی به عذاب آسمانی گرفتار نشدند، نمی‌توان نتیجه گرفت که پیش‌بینی‌های قرآن درباره سیر آتی تاریخ نادرست از کار درآمده است. همچنین، پاره‌ای از اهل تفسیر به‌گونه‌ای گسترده ذیل دیگر تهدیدهای دوران مکی نیز از جنگ بدر سخن گفته‌اند و قتلگاه بدر را محل تحقق وعده‌های عذاب معرفی کرده‌اند. روا دانستن تخلف از وعید می‌تواند جایگزین این رویکرد تکلف‌آمیز شود.

تعارض منافع

نویسنده هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده است.

منابع

- ابن‌عادل، عمر بن علی. (۱۴۱۹ ق). الباب في علوم الكتاب. دار الكتب العلمية.
ابن‌عاشور، محمدطاهر. (۱۴۲۰ ق). التحرير و التنوير. مؤسسة التاريخ العربي.

ابن عطیه، عبدالحق بن غالب. (۱۴۲۲ ق). المحرّر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز (عبدالسلام عبدالشافی محمد، محقق). دار الکتب العلمیة.

بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۲۲ ق). صحیح البخاری: الجامع المسند الصحیح المختصر من امور رسول الله و سننه و ایامه (محمد زهیر بن ناصر الناصر، محقق). دار طوق النجاة.

بغوی، حسین بن مسعود. (۱۴۲۰ ق). معالم التنزیل فی تفسیر القرآن (عبدالرزاق المهدی، محقق). دار احیاء التراث العربی.

بیضاوی، ابوسعید عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ ق). تفسیر البیضاوی: انوار التنزیل و اسرار التأویل. دار احیاء التراث العربی.

ثعلبی، احمد بن محمد. (۱۴۲۲ ق). الكشف والبيان عن تفسیر القرآن (ابومحمد بن عاشور، محقق). دار احیاء التراث العربی.

دانی، عثمان بن سعید. (۱۴۱۴ ق). البیان فی عدّ آی القرآن (غانم قدوری الحمد، محقق). مرکز المخطوطات والتراث.

فخررازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). التفسیر الکبیر: مفاتیح الغیب. دار احیاء التراث العربی.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۲۹ ق)، المفردات فی غریب القرآن. مؤسسة الصادق.

زجاج، ابو اسحاق ابراهیم السری. (۱۴۲۷ ق)، معانی القرآن و اعرابه (عرفان بن سلیم، مصحح). المكتبة العصرية.

زمخشري، محمود بن عمر. (۱۴۲۹ ق). الكشف عن حقائق غوامض التنزیل. دار الکتاب العربی.

سخاوی، علی بن محمد. (۱۴۱۹ ق). جمال القراءة و کمال الإقراء (عبدالحق عبدالدايم سيف، محقق). مؤسسة الكتب الثقافية.

سورآبادی، عتیق بن محمد. (۱۳۸۱). تفسیر سورآبادی: تفسیر التفاسیر (علی اکبر سعیدی سیرجانی، مصحح). فرهنگ نشر نو.

سیوطی، جلال الدین. (بی تا). لباب النقول فی أسباب النزول (احمد عبد الشافی، مصحح). دار الکتب العلمیة.

طبری، محمد بن جریر. (بی تا). تفسیر الطبری: جامع البیان عن تأویل آی القرآن. دار احیاء التراث العربی.

- ماتریدی، محمد بن محمد. (بی‌تا). التوحید. دار الجامعات المصرية.
- ماوردی، علی بن محمد. (بی‌تا). تفسیر الماوردی: النکت والعیون. دارالکتب العلمیة.
- مجتهد شبستری، محمد. (۱۳۸۴). تأملاتی در قرائت انسانی از دین. انتشارات طرح نو.
- مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۴ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان (احمد فرید، محقق). دارالکتب العلمیة.
- واحدی، علی بن احمد. (۱۴۱۵ق). الوسیط فی تفسیر القرآن المجید. دار الکتب العلمیة.
- هاشمی رفسنجانی، اکبر و جمعی از محققان. (۱۳۷۹). تفسیر راهنما. انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- یحیی بن سلام. (۱۴۲۵ق). تفسیر یحیی بن سلام (هند شلبی، محقق). دار الکتب العلمیة.

References

- Baghwi, H. (1999). *Ma'alim al-tanzil fi tafsir al- Qur'an*. (A. R. al-Mahdi, Ed.). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Beydawi, A. A. (1997). *Tafsir al-Beydawi: anwar al-tanzil wa asrar al-ta`wil*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Bukhari, M. (2001). *Sahih al-Bukhari: al-jami' al-musnad al-sahih al-mukhtasar min umur Rasulillah wa sunanahu wa ayyamuh*. (M. Z. Nasir al-Nasir, Ed.). Dar Tawq al-Nijat. [In Arabic].
- Dani. U. (1993). *Al-Bayan fi 'addi aay al-Qur'an*. (G. Q. al-Hamd). Markaz al-Makhtutah wa al-Turath. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (1999). *Al-Tafsir al-kabir: mafatih al-ghayb*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Hashemi Rafsanjani, A., & A Group of Researchers. (2000). *Tafsir-i rahnuma*. Daftar-i Tablighat-i Islami Publications. [In Persian].
- Ibn Adil, U. (1998). *Al-Lubab fi 'ulum al-kitab*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ibn Ashour, M. T. (1999). *Al-Tahrir wa al-tanwir*. Muassasat al-Tarikh al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Atiyyah, A. H. (2001). *Al-Muharrar al-wajiz fi tafsir al-Kitab al-'Aziz*. (A. A. Muhammad, Ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Maturidi, M. (n.d.). *Al-Tawhid*. Dar al-Jamiat al-Misriyyah. [In Arabic].
- Mawardi, A. (n.d.). *Tafsir al-Mawardi: al-nakt wa al-'uyun*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Mujtahid Shabistari, M. (2005). *Ta'ammulati dar qara'at-i insan az din*. Tarh-i No Publications. [In Persian].

- Ragheb Isfahani, H. (2008). *Al-Mufradat fi gharib al-Qur'an*. Muassasat al-Sadiq. [In Arabic].
- Sakhawi, A. (1998). *Jamal al-qurra' wa kamal al-iqra'*. (A. A. Sayf, Ed.). Muassasat al-Kutub al-Thaqafah. [In Arabic].
- Salam, Y. (2004). *Tafsir Yahya b. Salam*. (H. Shalabi, Ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Sulayman, M. (2003). *Tafsir Maqatil b. Sulayman*. (A. Farid, Ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Surabadi, A. (2002). *Tafsir Surabadi: tafsir al-tafasir*. (A. A. Saidi Sirjani, Ed.). Farhang-i Nashr-i No. [In Persian].
- Suyuti, J. D. (n.d.). *Lubab al-nuqul fi asbab al-nuzul*. (A. Abdul Shafi, Ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Tabari, M. (n.d.). *Tafsir al-Tabari: jami' al-bayan 'an ta'wil aay al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Thalabi, A. (2001). *Al-Kashf wa al-bayan 'an tafsir al-Qur'an*. (A. Ashour, Ed.). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Wahidi, A. (1994). *Al-Wasit fi tafsir al-Qur'an al-Majid*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Zamakhshari, M. (2008). *Al-Kashshaf 'an haqa'iq ghawamid al-tanzil*. Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic].
- Zujaj, A. I. (2006). *Ma'ani al-Qur'an wa a'rabuh*. (I. Salim, Ed.). Al-Maktabat al-Asriyyah. [In Arabic].